

УДК

061.23-055.2(497.11)"186/192"

355.415.6-055.2"(497.11)1914/1918"

316.622-055.2(497.1)"186/192"

DOI

10.18485/KNJIZ.2015.1.3

Јасмина Милановић

Оригинални научни чланак

Институт за савремену историју¹

Београд

„ВОЈСКА МИЛОСРЂА“

Организовање жена у Србији почело је још у другој половини 19. века. Прво се окупило Јеврејско женско друштво 1874, а већ наредне 1875. основано је и Београдско женско друштво. Основни циљеви овог друштва били су хуманитарни. Убрзо су чланице своју делатност усмериле и на медицинско поље јер су већ 1876. године у време Првог српско-турског рата основале своју болницу у којој су неговале рањенике. Друштво „Кнегиња Љубица“ основано је 1899. године на челу са председницом Милком Вуловић. Њихова делатност је била пре свега усмерена на пружање помоћи српском народу у Старој Србији. Друштво Коло српских сестара настало је 1903. Оснивачице су биле Надежда Петровић и Делфа Иванић. Поред многобројних хуманитарних и образовних акција, као и сталне борбе за права жена, ова друштва су међу својим најзначајнијим циљевима имала и обуку чланица за болничарке. Београдско женско друштво је још 1875. године отворило први курс за обуку, док је други покренуло Коло српских сестара 1906. „Рачунало је се да на тај начин Српкиње добровољно одслуже свој војнички рок.“, записала је касније Делфа Иванић. Организацијом курсева женска друштва су на почетку Балканских ратова успела да мобилишу једну „женску војску“ – војску милосрђа, како су их тада називали. Женска друштва су пред избијање рата министарству војном предала списак од 1.500 обучених болничарки које су одмах стављене на располагање војном санитету.

Кључне речи: женска друштва, Београдско женско друштво, Друштво „Кнегиња Љубица“, Коло српских сестара, добровољне болничарке

---

¹ Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта „Конфликти и кризе - сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. веку“ (ев. бр: 47030) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Текст је написан на основу предавања које је одржано наставницима историје у оквиру акредитованог семинара „Светосавски дани“, одржаном на Филозофском факултету у Београду 1.02.2015. године.

Организовање женских друштава

Организовање првих женских друштава у Кнежевини Србији било је у директној вези са подизањем образовне свести жена. Оснивање Више женске школе у Београду 1863. године означило је ново поглавље у историји српског народа. Свест о томе да и девојке могу и треба да стекну образовање врло брзо се проширила и постала прихваћена не само у Београду. Током свог рада, вођена сигурном руком Катарине Миловук, Персиде Пинтеровић, Милке Вуловић и других, Виша женска школа ће брзо постати расадник образованих, талентованих и друштвено свесних жена. Она је постала центар из кога ће се идеје о равноправности полова ширити Кнежевином и Краљевином Србијом.² Покровитељство кнегиња и краљица је такође утицало да се реч потекла из школе чује даље, а акције остваре упркос многим препрекама. Део хуманитарних и патриотских циљева наставнице и ученице ове школе успеле су да остваре у оквиру Београдског женског друштва. Како су управне чланице биле супруге многих српских министара, политичара, научника, нове, револуционарне идеје о праву на школовање и рад сваке жене почеће полако да добијају подршку и међу највишим чиновницима.

Прво се окупило Јеврејско женско друштво 1874. године, са циљем да раде на хуманитарном, културном и здравственом плану. Под руководством Томи Азриел посећивале су болесне, породиље и давале помоћ сиромашним девојкама. Међутим, ово друштво је по свом чланству и циљевима деловање било ограничено искључиво на јеврејску заједницу. Хуманитарни циљеви су били разлог оснивања и Београдског женског друштва 1875. године, а на иницијативу Катарине Миловук. У „Правилима Женског друштва“ оснивачице овог друштва упознале су јавност са циљевима свога рада, правилима, органима и условима под којима се може постати члан друштва. Чланом 6 „Правила“ било је предвиђено ко може да постане члан друштва: „Редовна чланица може бити свако женско, удато или неудато, без разлике вере и народности, које има пуних 17 година, а пристаје на ова правила“.³ Овај члан Правила је био посебно значајан за даљи рад друштва и његову масовност. Друштво је стекло велики углед када је 6. септембра 1876.⁴ приликом одржавања првог скупа друштва кнегиња Наталија Обреновић прихватила да буде покровитељ и „висока заштитница“ друштва.

---

² Косара Цветковић, *Виша женска школа, педесетогодишњица 1863-1913* (Београд: 1913), 15-17.

³ *Српске новине*, бр. 124, 6. јун 1875: 684-685. Већ у првом члану ових правила изложени су најважнији циљеви рада: „Женско је друштво удружење женскиња у цели да тежи усавршењу женског пола у правцу саморадње; да помаже сироте и невољне и да дејствује, да се сиромашне женске спремају и упућују за добре и ваљане служитељке и раденице.“

⁴ Сви датуми су дати према грегоријанском, новом календару.

Одбор госпођа „Књагиња Љубица“ основан је 1899. године на челу са председницом Милком Вуловић. Њихова делатност је била пре свега усмерена на пружање помоћи српском народу у Старој Србији, али како је та акција морала да буде тајна, помоћ је дотурана преко цркава и манастира.⁵ Друштво Коло српских сестара настало је 1903. године обухватајући својом делатношћу циљеве свих претходно створених друштава. Оснивачице су биле Надежда Петровић и Делфа Иванић, а друштво је за кратко време окупило велики број чланица и формирало одборе у готово свим већим градовима Србије.⁶ Чланство у једном друштву није искључивало деловање у неком другом удружењу жена што је такође говорило о женској солидарности и заједничком раду. Тако је председница Београдског женског друштва Катарина Миловук била и потпредседница Кола српских сестара, а Љубица Луковић, потпредседница Одбора госпођа „Књагиња Љубица“, била је чланица, а од 1905. године и председница Кола српских сестара. Сарадња женских друштава је свој организациони облик добила 1906. године када је формиран Народни женски савез.

Прва женска болница

Први примери милосрђа добровољних болничарки показали су се током Кримског рата 1854-1856. између Русије с једне и Турске, Француске и Енглеске с друге стране. Велики број рањеника на обе стране мотивисали су Енглескињу Флоранс Најтингејл (Florence Nightingale) да са 37 добровољних болничарки и великом санитарском опремом крене у помоћ војном санитарету. Исто је учинила и руска велика кнегиња Јелена Павловна, удовица Михаила Павловича Романова, брата руског цара Николаја I. Она је са преко 300 милосрдних сестара стигла на руски фронт. Њихов рад је врло брзо број умрлих рањеника са 50% свео на свега 3%, што је свим зараћеним странама скренуло пажњу и отворило пут ка систематској обуци добровољних болничарки. Крајем октобра 1863. године основано је Друштво Црвеног крста, док је Српско друштво Црвеног крста основано 6. фебруара 1876, пред избијање Првог српско-турског рата.⁷ Током јануара 1876. године др Владимир Ђорђевић је одржао два

⁵ Jasmina Milanović, „Odbor gospođa Kneginja Ljubica 189-1942“, *Istorija 20. veka*, бр. 1 (2015): 23-33.

⁶ Делфа И. Иванића, „Пре двадесет година“, *Вардар, календар за 1924* (Београд: 1923), 9-32. На првом састанку су били присутни: Надежда Петровић и њени родитељи, Мица Мишковић, Јулка Јањић, Марија Јелачић Павловић, Косара Цветковић, Јелена Лазаревић, Делфа и Иван Иванић. На другом састанку им се придружио и Бранислав Нушић. Он и Иванић су се знали од раније када су обојица била у дипломатској служби у Македонији, а заједно су осмислили име новог друштва и написали Статут и Правила.

⁷ Хранислав М. Јоксимовић, *Живот и рад Српског друштва Црвеног крста и Друштва Црвеног крста С.Х.С. од 6. фебруара 1876. до 6. фебруара 1926* (Београд: 1926), 3-27; *Алманах хуманих друштава*, уредили Синиша Ј. Сретеновић и Божидар С Недељковић-Рочкоман, (Београд: 1940), 22-30.

предавања о значају оснивања овог Друштва у Србији и том приликом посебно истакао улогу „драговољаца-болничара и нудиља“. Истакао је важну улогу учитељица и чланица женског друштва предлажући да се пошаљу на праксу у београдске болнице, како би се за два месеца обучиле у пружању прве помоћи и неговању рањеника.⁸

У Први српско-турски рат 1876. године Србија је ушла на пречац и потпуно неспремна. Војни санитет имао је на почетку рата 19 лекара, 5 лекарских помоћника, 1 апотекара и 4 апотекарска помоћника, док је у грађанској служби био 41 лекара, 5 лекарских помоћника, 25 апотекара и 5 апотекарских помоћника.⁹ Само захваљујући бројним страним лекарским мисијама: руским, енглеским и румунским, војни санитет је могао током рата 1876. године да одговори медицинском изазову. Према подацима Руског Црвеног Крста у Србију је отишло 123 лекара, 118 милосрдних сестара, 41 лекарски помоћник, 70 лекарских помоћника и 4 апотекара.¹⁰ Међу њима налазила се и др Марија Фјодоровна Зиболд која је остала у Србији и учествовала у свим каснијим ослободилачким ратовима. Произведена је као прва жена у Кнежевини Србији у чин српског санитетског мајора.¹¹

Прву помоћ у обучавању медицинског особља пружило је и тек основано Српско друштво Црвеног крста. Одмах је организовало два курса који су се одржавали у Општој државној болници и то на хируршком одељењу. Предавањима су руководили чланови Главног одбора Црвеног крста др Валента, др Стеић, др Медовић и управник болнице др Гонсијеровски. Било је пријављено 103 мушких и женских полазника који су по завршеном курсу полагали испит, а затим су упућени у болнице у Београду и унутрашњости Србије. Једна од првих девојака која је овај курс успешно завршила била је и Милка Котуровић, наставница Више женске школе.¹²

Први српско-турски рат је отпочео објавом рата Турској 30. јуна 1876. године, док су ратна дејства започела 12. јула. Одмах по објави рата чланице Београдског женског друштва су донеле одлуку да отворе болницу која је радила од 23. јула 1876. до 13. априла 1877. Била је смештена у зграду Теразијске полугимназије која се налазила у данашњој улици Краљице Наталије бр. 100, на углу са Добрињском улицом. Како зграда није била

---

⁸ Владимир Ђорђевић, *Црвени крст на белој застави, јавна предавања* (Београд: 1876), 100-101.

⁹ Владимир Ђорђевић, *Историја српског војног санитета књига друга: Историја војно-санитетске службе у Првом српско-турском рату 1876, свеска прва*, Српски архив за целокупно лекарство, одељак II, књига XXV (Београд: 1895), 284.

¹⁰ Софотеров С, „Хируршке успомене на 50-годишњицу првог Српско-Турског рата 1876 г.“, *Српски архив за целокупно лекарство*, XXVIII(1926): 612.

¹¹ М.П. „Др Марија Зиболд“, *Српски архив за целокупно лекарство*, св. 9 (1939): 434-435.

¹² Х. М. Јоксимовић, нав. дело, 52-53.

условна, ни за школу, а камоли за болницу особље је имало великих проблема око одржавања хигијене и нормалног функционисања. У болници је у почетку размештено 25 рањеника смештених у четири собе, док се у дворишту налазила једна изолована соба. Управне чланице друштва су дежурале су сваког дана, а сва управа, администрација, економија и лечење било је у рукама жена. На почетку је једини мушкарац био шеф болнице и хирург др Штајнер (Steiner) из Беча, али га је од септембра заменила др Марија Зиболд. Осим ње у болници је радила и др Раиса Самуиловна Свјатловска (Раиса Самуиловна Свјатловска), прва жена која ја завршила медицину на универзитету у Берну. Као помоћнице су радиле Милева Котуровић и Божена Снећивна. У болници је дуже или краће време радило још неколико студената и студенткиња медицине. Болничку службу су готово искључиво вршиле чланице Друштва уз помоћ неколико ђака болничара Црвеног крста, међу којима је била и Даринка Вујић, ученица другог разреда Више женске школе.

Прилог I: Особље прве женске болнице Београдског женског друштва: Милка Котуровић, др Марија Зиболд, Божена Снећивна и ученица Даринка Вујић (седе), др Штајнер, др Раиса Свјатловска (стоје). (Музеј науке и технике, Одељење историје медицине, Београд)

Најдетаљнији запис о раду болнице Београдског женског друштва оставио је Милан Радовановић, тада докторанд медицине.¹³ Он је у својим *Белешкама* дао исцрпан извештај о особљу болнице, рањеницима и болесницима који су у њој лечени, врсти болести или рана, броју хируршких интервенција које су обављене. Од 164 лечених пацијената највећи број су чинили рањеници који су стизали са свих већих бојишта: с Дрине, из Зајечара, Књажевца, Делиграда, Ђуниса, Шуматовца, Шишатовца и Кревета. Болница је стекла велики углед због стручности лекарки, болничарки и помоћног особља који су пожртвовано радили на одржавању високих хигијенских услова, припремали обилну и добру храну. Рад ове болнице и поверење пацијената показали су српском друштвом, до тада помало скептичном, да и жене могу врло успешно да се ухвате у коштац са највећим изазовима, да буду врсни стручњаци, а да при томе покажу велику упорност, радиност и вољу. Просечно су рањеници у болници проводили 40 дана, што говори о брижљивој нези коју су добијали, јер су отпуштани тек када би прездравили.

Чланице Друштва и добровољне болничарке обављале су различите послове, од превијања рана, мерења температуре, давања лекова, до храњења пацијената, читања или писања писама. Болничарке су долазиле у болницу у седам часова ујутру и у њој најчешће остајале по цео дан, до седам часова увече. Храниле су се у болници, истим оброцима као и рањеници. Остајале су често и током ноћи, нарочито да би дежурале поред тек оперисаних рањеника. Болничарке су радиле само са болесницима, док су о кувању, прању и пеглању рубља и осталим економским питањима бринуле друге чланице друштва. Болничарке су пре визите лекара спремале материјал за превијање рана, а током визите су асистирале приликом развијања рана, прања и поновног завијања. Самостално су спроводиле лекарске налоге, давале лекове, стављале облоге, чистиле себе, износиле употребљен санитетски материјал и другу нечистоћу. Болеснике су пресвлачиле и прале, мењале су постељину, а у собе уносиле воду и дрва. Водиле су рачуна да пацијенту једу, а често су их храниле јелима која би доносиле од своје куће.¹⁴

---

¹³ Милан М. Радовановић, *Белешке*, књига прва, Српски архив за целокупно лекарство, Одељак други, књига четврта, (Београд: 1879). Иако је умро врло млад оставио је обимно дело, велики број преведених радова међу којима се истиче превод Дарвиновог дела о постанку врста који је на српском добио наслов „Постанак фела помоћу природног одбирања“ (1878).

¹⁴ *Ibid*, 186-188.

Поред похвала за добро вођену администрацију и болничке листе, Радовановић је на крају закључио: „Али, шта би биле речи моје према онима којима ће наше цело поколење записати рад друштва овога, у Историју рата свога! Да, признајем да много и много врста напишем, никада не бих казао ни милијонити део онога, што осећа душа једнога болника који је негован у болници овој, или што казује један поглед његових заплаканих очију, и једна реч његова, која од узбуђења у грлу умире, – сцена, које сам сâм сведок не једном био. ... Женско Друштво развивши делатност своју показало је не само патријотизам, саучешће, пожртвовање, и т. д. него је констатовало факт, да није далеко од оног великог историјског питања које се зове: ослобођење женскиња.“¹⁵ На жалост речи и жеље Радовановића се нису обистиниле – не само да су рад и пожртвованост руских лекарки и чланица Друштва заборављен, већ се ни у стручним радовима није о овој болници до сада много говорило.

Првобитни циљ чланица Београдског женског друштва да помогну у збрињавању великог броја рањеника, постаће почетни корак у великим друштвеним помацима. Нарочито треба нагласити да је однос према женама лекарима и болничаркама у многим европским земљама све до Првог светског рата био потпуно другачији. Довољно је навести одговор Британског војног министарства британским лекаркама које су им понудиле своје услуге на почетку Првог светског рата, а којима је речено: „идите кући и мирно седите“!¹⁶ Осим што су српске жене током Првог српско-турског рата показале завидну храброст, пожртвованост и огромну физичку и моралну снагу, за похвалу је и став српског војног санитета, војног и политичког врха земље који их нису спутавали, већ су им поверавали врло одговорне задатке. Значај ове болнице је у томе што је вероватно била прва женска болница у Европи, не само по саставу особља већ и по томе што је финансирана средствима Београдског женског друштва. До краја 19. века основано је у свету неколико болница у којима је женско особље лечило искључиво женске пацијенте и децу, али није познат ниједан пример болнице каква је била болница Београдског женског друштва.¹⁷

Због великих заслуга и помоћи др Марија Зиболд и др Раиса Свјатловска су изабране за почасне чланице Београдског женског друштва. У знак захвалности за све

---

¹⁵ Ibid, 25.

¹⁶ Славица Поповић Филиповић, *Из постојбине јавора, Канадско-британска медицинска и хуманитарна помоћ Србије у Првом светском рату* (Београд: Српско лекарско друштво, 2013), 57.

¹⁷ Први медицински факултет за жене је основан у Америци 1850. године под именом Women's Medical College of of Pennsylvania, а у Енглеској је то била The London School of Medicine for Women основана 1874. године. За разлику од ових школа које су биле намењене само девојкама, у Француској, а од 1863. године и у Цириху оне су могле да студирају медицину заједно са својим мушким колегама.

што су урадиле током рата Српско друштво црвеног крста је одликовало многе чланице друштва медаљама и захвалницама.¹⁸ Многе чланице Друштва добиле су и Златну или Сребрну медаљу за ревносну службу Њене Светлости Књагиње Наталије којим их је одликовао кнез Милан Обреновић.¹⁹ Међутим, ни сва добијена признања нису била довољна препорука јер је по избијању Другог српско-турског рата тадашњи министар војни Сава Грујић 30. новембра 1877. године забранио да се примају жене болничарке. Иако је био наклоњен социјалистима и друг Јеврема и Светозара Марковића, овог пута није хтео да попусти. Женама је допуштено да буду надзорнице болница, да брину о организацији и снабдевању, али не и да брину о рањеницима.²⁰

По избијању Српско-бугарског рата 1885. године чланице Друштва које су биле обучене за болничарке опет су радиле у различитим, углавном београдским болницама. Краљица Наталија је, као покровитељ Друштва, опет уредила једну салу у двору и претворила је у радионицу за израђивање рубља за рањенике, као и у време Српско-турских ратова. У тој радионици су чланице Друштва заједно са краљицом свакодневно шиле рубље и спремале завоје, Радионица је радила од 15. октобра до 12. децембра 1885. године.²¹

Прва лекарка која је у Србији радила као оператор и надзорница болнице била је др Марија Фјодоровна Зиболд (1849-1939), Немица пореклом из Риге. Медицину је завршила у Цириху, где се упознала са Николом Пашићем. Универзитет у Цириху је још 1863. године омогућио девојкама да студирају заједно са мушким колегама²². Након завршетка студија Марија Зиболд је радила приватно као лекар у Петрограду. Када је 1876. почео српско-турски рат, као добровољац, са првом експедицијом Славјанског општества, упућена је у Београд. По затварању болнице, током 1877. године била је упућена на ратну службу у Румунију и Бугарску јер је у то време Русија ушла у рат са Турском. Водила је војну болницу у Турн Северину у којој је било преко 300 рањеника. Након завршетка рата 1878. вратила се у Србију, примила српско поданство и радила у Београду као лекар. Утицај др Марије Зиболд, када је у питању померање граница женских права, огледа се у њеној борби да јој у Србији признају знање и диплому. Прва је у борбу са српском администрацијом кренула др Раиса Свјатловска која је почетком

---

¹⁸ *Извештај о радњи Српског друштва „Црвеног крста“ за годину 1876.* (Београд: 1877), 48-49; *Извештај о радњи Српског друштва „Црвеног крста“ за годину 1877-78.* (Београд: 1879), 101-119.

¹⁹ *Српске новине*, бр. 122, 2. јун 1878.

²⁰ Х. М. Јоксимовић, нав. дело, 53.

²¹ *Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва*, (Београд: 1926), 16-18.

²² Прва жена која је стекла звање доктора медицине, хирургије и бабичлука била је Надежда Суслова 1868. године.

октобра 1877. година упутила молбу министру унутрашњих дела да јој дозволио да ради као лекар. Министар 7. октобра наређује да се образује комисија која ће одлучити да ли жене са дипломом доктора медицине могу да упражњавају лекарску праксу у Србији. Њихов негативан одговор је стигао већ 15. октобра, али их то није обесхрабрило. Марија Зиболд је своју молбу послала 7. новембра, а одмах затим и Раиса шаље нову молбу. То што су обе успешно радиле у болницама није било довољна препорука и гарант њихових знања и способности. Проблем приликом запошљавања жена су била указна намештења која су им била недоступна јер ни Закон о чиновницима из 1864. године не предвиђа могућност запошљавања жена. Због тога су оне могле да раде само као неуказни чиновници – као лекарски помоћници, секундарни лекари или да се баве приватном праксом. На крају су ипак успеле и лекарски одбор је 21. новембра послао министру унутрашњих дела извештај о томе да су 19. новембра испитали Раису и Марију и да „оне имају знање и способности и да им се може дозволити лекарска пракса у Србији“. Тиме је завршена прва, важна етапа у борби за права жена.²³ Њихов успех помогао је и првој српској лекарки Драги Љочић да помера границе у лекарској професији.²⁴ Иако су Драги Љочић административне власти често правиле сметње, њене колеге су јој признале стручност и знање, па је 1880. године заједно са Маријом Зиболд изабрана за редовног члана Српског лекарског друштва.²⁵

Добровољне болничарке у Балканским ратовима

Поред многобројних хуманитарних и образовних акција, као и сталне борбе за права жена, женска друштва су после искустава из ратова почела да већу пажњу поклањају обуци чланица за болничарке. Једна од првих обучених болничарки била је Милева Милка Котуровић. Рођена је у Остружници код Београда 1853. године, где је као прва девојчица завршила основну школу. После се уписала у тек отворену Вишу женску школу у Београду и завршила је са одличним успехом. Од 1871. године је постављена за наставницу у овој школи и предавала је математику. Као и многе друге наставнице Више женске школе, била је члан и секретар Београдског женског друштва. Похађала је први курс за добровољне болничаре који је организовало Српско друштво црвеног крста и

---

²³ Архив Србије, Министарство унутрашњих дела, Санитетско одељење (у даљем тексту АС, МУД, С), Протокол, 1877, бр. 1881, 2016, 2048, 2231, 2297, 2378, 2549. Документи нису сачувани, али се из записа у протоколу могу пратити сви кораци у борби ових жена за право на рад.

²⁴ Драган Ивановић, *Колевка здравства у Србији*, књ.1. (Рума: Српска књига, 2003), 109-114; Снежана Вељковић, *Изгубљена битка др Драге Љочић*, (доступно на: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/15022>, посећено 13.03.2015).

²⁵ *Државни календар са шематизмом Кнежевине Србије* (Београд: 1881)

радила у болници Београдског женског друштва. Како је показала велики дар за болничку службу, др Марија Зиболд је одвела у Петроград где је завршила још један болнички курс. Потом је 1877. са одредом руских милосрдних сестара отишла на руско-турски фронт, где је радила у пољској болници у Трнову.²⁶

Током 1892. године Београдско женско друштво је са друштвом Црвеног крста почело да ради на обуци једног броја нудиља и болничарки. Други курс је отворило Коло српских сестара 1908. године на иницијативу тадашње председнице Љубице Луковић и потпредседнице Станиславе Сондермајер. Курс је трајао три месеца и организован је на Хируршком одељењу код др Војислава Суботића, чија је мајка Савка Суботић била прва председница Кола српских сестара. Први курс је завршило тридесет полазница. До почетка Балканских ратова Коло је сваке године организовало овакав тромесечни курс за нове полазнице, док су се већ обучене болничарке позивале на петнаестодневни рад у болници и ново усавршавање: „Рачунало је се да на тај начин Српкиње добровољно одслуже свој војнички рок.“, записала је касније Делфа Иванић.²⁷ Тако је Коло дочекало ратове са преко две стотина обучених болничарки, а током септембра 1912. године организовани су и ванредни курсеви од десет дана и успешно их је завршило још 200 болничарки. Организацијом курсева женска друштва су на почетку Балканских ратова успела да мобилишу једну женску војску – војску милосрђа, како су их тада називали. Женска друштва су пред избијање рата министарству војном предала списак од 1500 обучених болничарки које су одмах стављене на располагање војном санитету.²⁸

---

²⁶ *Политика*, 28. април 1930, бр. 7894, 2.

²⁷ Делфа И. Иванића, „Пре двадесет година“, *Вардар, календар за 1924.* (Београд: 1923), 18.

²⁸ *Српкиње у служби отаџбини и народу за време балканских ратова 1912. и 1913. као и за време светског рата од 1914-1920.* (Београд: Југословенска женска секција ФИДАКА, 1933), 8-11.

ПРЕИ ДОБРОВОЉНИ ЖЕНСКИ БОЛНИЧАРСКИ ТРОМЕСЕЧНИ КУРС, УСТАНОВА КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА
У БЕОГРАДУ, ОДРЖАН ОД 21. АПРИЛА ДО 5. ЈУЛА 1908. Г. У БЕОГРАДСКОЈ ВОЈНОЈ БОЛНИЦИ.

1 Теофани Боли, 2 Јованка Ил. Вукићевића, 3 Јованка Лонџијевић, 4 Милена Ђурашковић, 5 Д. Станковић, 6 Катарина Протић, 7 Ружа Протић, 8 Боса Св. Ранковић, 9 др. Пера Николић, 10 Н. Резерова, 11 др. Еуџић, 12 др. Живојин Стојалиновић, 13 Даница Живановић, 14 Јелисавета М. Шљивић, 15 Станислава Сондермајер, 16 Мара Јелачића Павлоглића, 17 Силка Ј. Јовановића, 18 др. Роман Сондермајер, 19 др. Сима Карановић, 20 Касија Милетић, 21 Марјана Величковић, који добровољци. (Курс је свршила још Ружа Хелџ).

Прилог II: Полазнице Првог добровољног женског болничарског курса Кола српских сестара (*Вардар, календар Кола српских сестара за просту 1935 годину, XXIII, Београд, 1934, 107*)

Пред сам почетак рата Београдско женско друштво и Коло српских сестара известили су војни санитет да имају намеру да отворе своје резервне болнице, а да ће у њима цео персонал, осим лекара, чинити њихове чланице. Београдско женско друштво је добило дозволу да отвори Петнаесту резервну болницу, а Коло Четврту резервну болницу. Београдско женско друштво је за отварање болнице издвојило 5000 динара из сопствених средстава, а нешто од потребних ствари је позајмљено од Црвеног крста и из фабрике Светозара Гођевића. Чланице друштва су успеле да за само два дана потпуно опреме сва одељења и амбуланту болнице која је почела са радом у згради Основне школе „Свети Сава“ у Мекензијевој улици. Већ прве вечери је примљено 150 рањеника. Капацитет болнице је прво био 200, а касније је проширен на 250 до 270 постеља. Дужност главних надзорница вршиле су председница и потпредседнице друштва, док су посао нудиља по болесничким собама обављале све управне чланице, редовне чланице које су се пријавиле, али и друге жене које нису биле чланице. Оне су бринуле о набавци

потребног болничког материјала, исхрани болесника и одржавању хигијене. Надлежни су често истицали ову болницу по чистоћи и реду, као и брзој лекарској услузи јер су лекари становали у самој болници. Болница Женског друштва је међу последњим завршила свој рад 11. септембра 1913. године. Лечено је укупно 1750 рањеника и болесника, а Управа је о њима водила бригу и кад су напуштали болницу, снабдевајући их потребним стварима, одећом, обућом и новчаним прилозима. Чланице подружница Друштва широм Србије такође су се укључиле као нудиље и болничарке и радиле по болницама које су постојале у њиховим местима или у близини.²⁹

На идеју да се формира болница Кола српских сестара Делфа Иванић је, уз подршку осталих управних чланица, дошла још почетком септембра 1912. године. Болница Кола је имала места за 140 рањеника и болесника, а налазила се у два павиљона Основне школе „Цар Урош“ на Врачару. Први рањеници су стигли из Куманова 26. октобра 1912. године, а болница је радила десет месеци, до 26. августа 1913. године. У њој је збринуто 964 рањеника од којих је 81 био официр. О њима су бригу водиле, поред чланица Кола и супруге дипломата и страних представника. У њој су радиле леди Пеџет, супруга енглеској посланика, Александра Хартвиг (Александра Гартвиг), супруга руског посланика, бароница Гризингер (Мме Griesinger), супруга немачког посланика, госпођа Шлибен (Мме Schlieben - госпођа Шлибен), супруга немачког конзула. Међународна помоћ се огледала и у саставу лекарског особља, било је лекара из Прага, Љубљане, Италије, Келна, Берлина. Рањеници су имали добру негу и храну, што је све утицало да су од укупног броја лечених рањеника само тројица преминула. Чланице Кола су од прикупљене помоћи и новчаних прилога могле да издржавају своју болницу али су помоћ послале у још 47 болница на фронту. Кад је рат 1913. године завршен Коло је своју богато снабдевену болницу са операционом салом, инструментима и великим материјалом поклонило граду Приштини. Чланице подружница женских друштава широм Србије такође су се укључиле као нудиље и болничарке и радиле по болницама.³⁰

---

²⁹ *Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва, 70-80; Алманах хуманих друштава; Српкиње у служби отаџбини и народу*; Софронијевић Мира, *Хуманитарна друштва у Србији*, (Београд: Библиотека града Београда, Чигоја, 2003); Корићанац Татјана, Танеска Љиљана, *Београдско женско друштво 1875-1941*, (каталог изложбе) (Београд: Музеј града Београда, Педагошки музеј, 1995)

³⁰ „Извештај рада управе Кола српских сестара за годину 1912/13“, *Вардар, календар за 1914*. (Београд: 1913), 119-145; *Балкански рат у слици и речи*, уредник Душан Мил. Шијачки, (Београд: 1913), 634; Делфа Иванић, *Успомене*, приредила Јасмина Милановић (Београд: Институт за савремену историју, 2012), 143-147.

Прилог III: Госпођа Шлибен, супруга немачког конзула у Србији, у болници Кола српских сестара 1913. године, стоји иза рањеника. (Фотографија је добијена љубазношћу господина Милоша Јуришића)

Делфа Иванић је осим рада на формирању болнице у Београду успела да организује још две мање болнице. Пратећи свог супруга стигла је у Љеш и Драч, где је Иван Иванић био постављен за начелника. Иако је још од краја 1912. српски Црвени крст успео да у Драчу оснује болницу са 400 постеља, овај капацитет није био довољан у време битке за Скадар. Затекавши стравичне призоре и недостатак медицинске опреме, Делфа Иванић је одмах почела да ради на формирању још једне болница и обезбеђивању неопходног санитарског материјала и хране у ова два места. Ускоро је стигла норвешка мисија коју су сачињавала два лекара и пет сестара. Руско посланство у Београду послало је у Драч 14 сандука помоћи, а ускоро је стигла и руска лекарска мисија доносећи и

10.000 динара помоћи. Из Лондона је стигла помоћ коју је упутила леди Пецет. Неуморну Делфу нису савладале недаће и немаштина, оболела је од тифуса и једва је преживела тешку болест.

Добровољним болничаркама је у почетку било забрањено да одлазе на прве линије фронта. Међутим, ова наредба се није увек поштовала, па су међу првим добровољним болничаркама на фронт отишле Надежда Петровић и Касија Милетић, чланице Кола српских сестара. Надежда је радила на готово свим превијалиштима – Јавор, Призрен, Везиров Мост, Ретке Букве. Пожртвовано негујући рањенике и сама је оболела од колере, али је успела да се избори са тешком болешћу. Касија Милетић, коју је Делфа звала српском Флоранс Најтингел, била је са Шумадијском дивизијом на ратиште и са српском војском је ушла међу првима у Приштину. Иако тежак срчани болесник, Касија Милетић је даноноћно указивала прву помоћ многобројним рањеницима. Ту је остала до пролећа 1913. када је са армијом генерала Петра Бојовића пошла ка Скадру и у Љешу је одменила оболелу од тифуса Делфу Иванић.³¹

Највећу подршку женским друштвима у прикупљању средстава дала је Мејбл (Mabel) Грујић, супруга дипломате Славка Грујића. Одмах по избијању рата прво је организовала прикупљање помоћи у Лондону, а затим је отпутовала у Америку. Прикључила се Потпорном комитету Српског црвеног крста који је Михаило Пупин основао 1912. године. Мејбл је организовала велики број предавања широм земље током којих је прикупљана помоћ. По повратку у Србију прикупљену помоћ је дала Црвеном крсту, Колу српских сестара, Београдском женском друштву и другим установама. У Србији ју је затекао и почетак Другог балканског рата, па се Мејбл Грујић придружила чланицама Кола које су радиле у болницама, помажући и негујући рањенике.³² По завршетку Балканских ратова Коло српских сестара ју је у знак захвалности изабрало за своју почасну чланицу.

Чланице Кола су, на предлог начелника санитета Лазара Генчића, у време Балканских ратова оснивале и прихватне центре за рањенике широм Србије, такозване чајднице. У Београду, Нишу, Сталаћу, Параћину, Лапову, Младеновцу, рањеницима су кувале и служиле чај, топло млеко, супу за окрепљење. Осим ових акција, чланице Кола су организовале и шивење кошуља и рубља за рањенике. У кући Марије и Јосифа Предић, брата сликара Уроша Предића, уступљен им је цео спрат па су чланице основале шивару.

---

³¹ Делфа Иванић, „Касија Милетићка“, *Вардар, календар за 1926.* (Београд: 1925), 130-135.

³² Мабел Грујић, *Кратак преглед о улози Америке у Светском рату у вези са нашој земљом*, (б.м: 1934), 4.

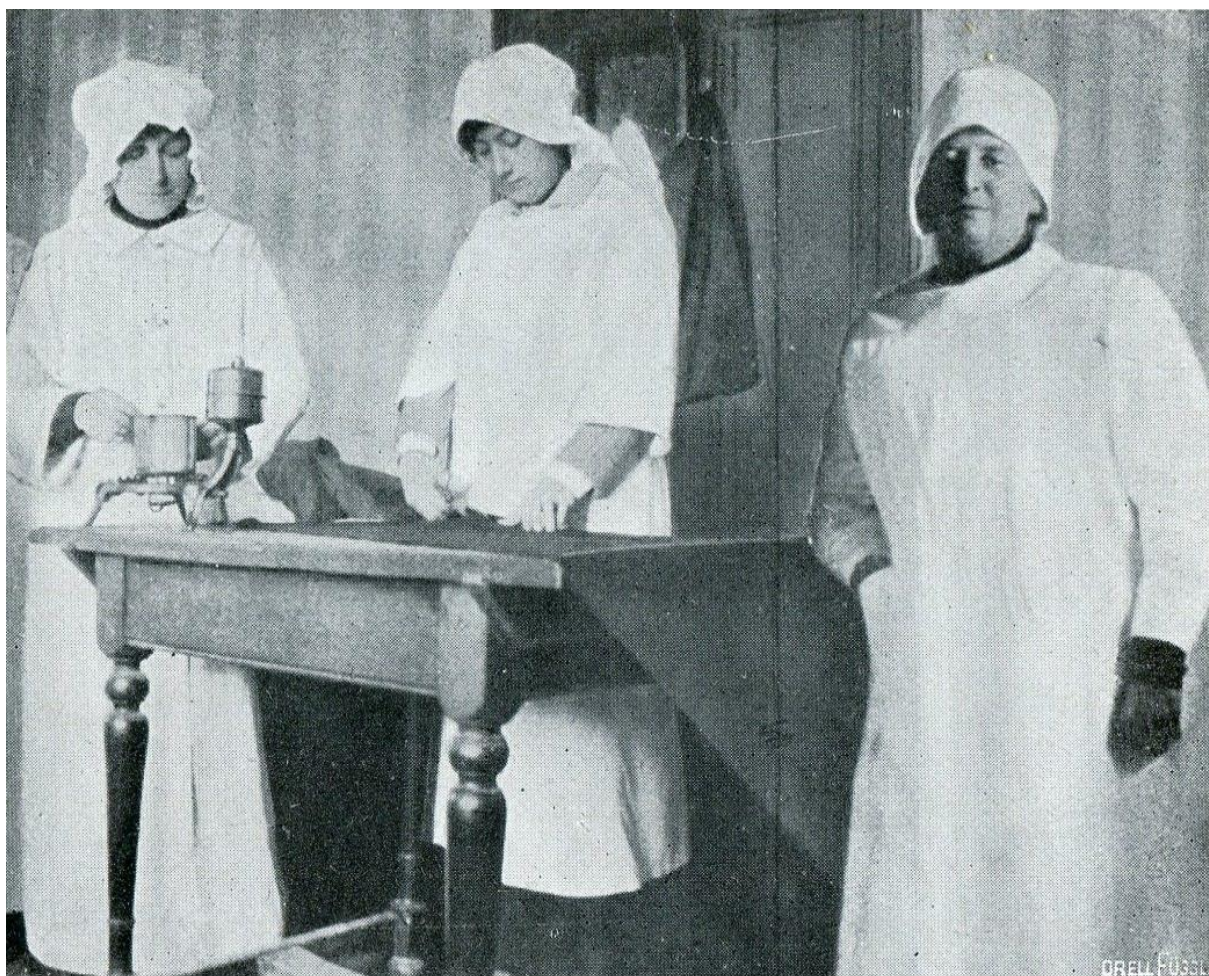
Њом је руководила Мила Николић, супруга Андре Николића, бившег министра и председника Народне Скупштине. За десет дана су израдиле хиљаду кошуља за војнике. Чланице Друштва „Књегиња Љубица“ током балканских ратова шиле су заставе, прикупљале преобуку, чарапе, књиге за читање. Радиле су као управнице болница и добровољне болничарке. По завршетку рата прикупљале су и смештале ратну сирочад и носиле помоћ у крајеве разорене ратом.

Добровољне болничарке у Великом рату

Почетак рата са Аустро-Угарском, а затим и Великог рата, условио је прелазак српске владе из Београда у Ниш. За владом су се у ратну престоницу повукли и други државни органи, па и женска друштва. Чланице су у Ниш преселила своје магацине, архиве и део чланства, док је део који је остао у Београду радио у болницама и радионицама за израду рубља, окупљајући избеглице, децу без родитеља, старе и болесне. Занатска школа Женског друштва била је претворена у радионицу у којој је бесплатно шивено рубље. Прихват рањеника у Београду је организовала и Анка Ђуровић, један од оснивача Друштва „Књегиња Љубица“ иако је тада имала преко 75 година. Чланице Друштва „Књегиња Љубица“ су такође у већем броју прешле у Ниш. Прикупљале су помоћ за породице војних обвезника и то приређујући концерте и „Српске вечери“ у Нишу. Тим новцем су отвориле Одмориште у Штимљу које је помагао и Црвени крст. Ту су примани и прихватани исцрпљени војници, па су могли да се одморе, окрепе и добију преобуку.

Поред свих активности којима су се бавиле, најважнија је и овог пута била улога добровољних болничарки. За разлику од ситуације из времена Балканских ратова, сада нису могле да формирају своје резервне болнице, па су радиле у већ постојећим болницама, пре свега у Војној болници у Нишу, као и у болницама у Крагујевцу и Ваљеву. У Нишу су, заједно са руским, француским и данским болничаркама помагале у неговању оболелих и рањених у Моравској сталној војној болници и резервној болници код железничке станице. У највећој нишкој болници код Ћеле куле, Љубица Луковић је са осталим чланицама неуморно радила на лечењу и неговању на хиљаде рањеника. О раду ових жена вредно сведочанство је оставила Клара Штурценегер која је као члан швајцарског Црвеног крста боравила у Србији. Као добровољна болничарка је, поред осталих, радила и Наталија Мунк, чланица Јеврејског женског друштва.

Прилог IV: Чланице Кола српских сестара у Нишу (с лева на десно): Мирка Грујић, госпођица Павићевић и Љубица Луковић (Фотографија Кларе Штурценегер)

Мејбл Грујић је такође прешла у Ниш и већ у јулу 1914. године по жељи српске владе отишла је у Енглеску и започела прву кампању за ангажовање медицинског особља и прикупљање помоћи. У првој групи од седам болничарки биле су Емили Лујза Симондс (Emily Luiza Simmonds) и Флора Сендс (Flora Sandes). На самом почетку Првог светског рата Мејбл Грујић је основала *Српски болнички фонд* који је радио до октобра 1915, а учествовала је и у оснивању *Српског потпорног фонда* у Лондону, 23. септембра 1914. године.³³ По налогу српског Црвеног крста, 1. новембра 1914. године Мејбл је опет кренула на пут, овог пута у Америку заједно са Јеленом Лозанић како би помогле у прикупљању помоћи. По повратку у августу 1915. године предала је српском Црвеном

³³ С. Поповић- Филиповић, *Српски потпорни фонд и госпођа Гертруда Карингтон Вајлд*, (доступно на: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/14418>, посећено маја 2015.).

крсту преко 100.000 франака прикупљене помоћи. Тада је Мејбл Грујић отворила Дечију болницу у Нишу, коју је уз помоћ америчког Црвеног крста снабдела материјалом и особљем. У болници је примљено преко 300 деце и преко 4000 избеглица из целе Србије. Болница је радила до пролећа 1916. године.³⁴ У новембру је у Скопље стигла и леди Пеџет (Lady Paget) са 54 чланова енглеске медицинске мисије, на челу са Џејмсом Морисоном (James T.J. Morrison - Џејмс Морисон), професором судске медицине на Универзитету у Бирмингему. Мисију је опремљена захваљујући прилозима које је прикупио *Српски потпорни фонд*, па је у Скопље стигла комплетна болница са 600 кревета.³⁵

Епидемија тифуса је била најтежа битка са којом су се добровољне болничарке бориле. Када је у Ваљево почела епидемија, лекари тамошње болнице су позвали Касију Милетић да им се придружи, јер је већ имала искуства са тифусом у болници у Драчу. Она је децембра 1914. године из болнице у Крушевцу отишла у Ваљево и ту предано радила на сузбијању епидемије. Надежда Петровић је у лето 1914. боравила у Италији на сликарским студијама. После аустроугарског ултиматума Србији, вратила се у отаџбину. Одмах одлази са војском на бојиште и ради у превијалиштима и болницама на Мачковом Камену, у Крагујевцу, Степојевцима и најзад у Ваљеву. У Ваљеву је ситуација била најтежа, па Коло српских сестара највећу помоћ усмерава баш тамо. У јануару 1915. Љубица Луковић одлази у Ваљево како би однела рубље и помоћ тамошњим болницама. Остала је неколико дана и неговала рањенике, али се и сама заразила опаком болешћу. По доласку у Нишу умрла је 11. фебруара 1915. Касија Милетић и Надежда Петровић су наставиле да несебично раде у најтежим условима, али се прво крајем марта разболела Надежда и 4. априла 1915. преминула. Убрзо је у мају месецу преминула и Касија Милетић.

После окупације земље 1915. рад свих удружења, па и Кола српских сестара је забрањен, а одбори распуштени. Међутим, чланице су наставиле да раде, па су успеле да организују исхрану и смештај за децу и старе, а тајно су дотурале помоћ у заробљенике логоре и затворе у Београду и Митровици. Чланице женских друштава које су напустиле земљу и нашле се у избеглиштву, чак и у тим околностима наставиле су да раде.

---

³⁴ Мабел Грујић, *Кратак преглед*, 2; L. Trgovcevic, „Mabel Grujic-An American in Serbia. Contributions on her Humanitarian Work during the WWI“, in: *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, ed. L. Trgovcevic, (Belgrade: Faculty of Political Sciences, 2008), 319-320.

³⁵ Делфа Иванић, *Успомене*, 154-162.

Прикупљале су помоћ на разне начине, оснивале нова друштва, попут Комитета српских жена у Паризу и Ници, који су организовале Станка Лозанић и Делфа Иванић. Најзначајнија њихова акција била је усмерена ка налажењу финансијске помоћи и слању пакета заробљеним војницима који су се налазили у логорима у Немачкој и Аустро-Угарској. У Лозани је овакву акцију организовала Драга Љочић, у Берну Мејбл Грујић, а у Хагу су слање пакета организовале Мирка Грујић и Мица Ђурчић. У Ници су чланице Комитета радиле и као болничарке у две болнице, као и у болници код Тулона.

После завршетка рата и повратка у отаџбину, чланице женских друштава биле су суочене са разореним и опљачканим домовима, несташицом хране и лекова. Прва велика акција чланица Кола забележена је већ у децембру 1918. године када су почеле да деле помоћ интернираним породицама. Председница друштва Мирка Грујић је иницирала отварање првог и јединог Инвалидног дома у Краљевини СХС. Дом је отворен већ 6. марта 1919. године у Делиградској улици, где су чланице Кола својим средствима реновирале једну разрушену зграду. Неколико домова за сирочиће отворено је широм Србије. У Чачку је отворен дом уз помоћ средстава која су такође прикупљена у Америци. Домови су отворени и у Врању и Сремским Карловцима, док је у Цриквеници отворен центар за опоравак деце.

Добровољне болничарке, пожртвоване жене Србије после ратова доживеле су међународни углед и понеле многа страна одличја. Међу њима, најугледније је било Медаља Флоранс Најтингејл којом је одликовано неколико жена са ових простора.³⁶ Прва је ову медаљу 1920. године добила Делфа Иванић као прва Српкиња која је понела ово одличје, али и као прва жена у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Потом су одликоване: Анка Ђуровић 1923, Љубица Луковић 1925, Боса Ранковић 1931, Софија Игрошанац и Стефанија Папилиолулос 1933. и Ружа Хелих 1935. године.³⁷

Закључак

Српско-турски ратови и велика искушења које је српски народ проживео тих година донели су не само независност Кнежевине Србије, већ и почетак борбе за независност српске жене. Суочени са радом жена у резервним болницама током рата, њиховим самопрегором, брзим учењем и великом страшћу да посао обаве на најбољи

---

³⁶ На IX међународној конференцији Црвеног крста у Вашингтону 1912. установљена је медаља „Флоренс Најтингејл“ са дипломом, која ће се додељивати сваке године у шест примерака у време мира и у дванаест примерака у време рата. Због избијања Првог светског рата прва додела је извршена тек 1920. године.

³⁷ *Друштво Црвеног крста, Споменица 1876-1936.* (Београд: 1936), 388.

начин, ни најокорелији конзервативци српског друштва нису остали равнодушни. Полако, али сигурно српске жене, пре свега образоване, почеле су да се боре за своје место у друштву, за право на рад, образовање, усавршавање, напредовање. Није био мали број мушкараца који их је у томе подржао, прихватајући их као равноправне. Треба истаћи и парадоксалну ситуацију да је 1877 министар војни Сава Грујић, социјалиста, забранио женама да раде као болничарке у Другом српско-турском рату, док је најконзервативнији српски министар Никола Христић дозволио Марији Зиболд и Раизи Свјатловској да полагају стручни испит пред комисијом и да раде као лекари.

Женска друштва су својим радом успеле да спасу многобројну ратну сирочад, да извидају небројане ране и нахране хиљаде гладних уста. Несебични рад су многе платиле животом као жртве епидемија али и као жртве окупатора који није толерисао њихово милосрђе. Многобројна европска одличја која су понеле после рата, многе постхумно, говоре о поштовању које су савезници одали њиховом раду. Заборављене од потомака, полако почињу да добијају место у српској историји које заслужују.

Литература:

Алманах хуманих друштава, уредили Сениша Л. Сретеновић и Божидар С Недељковић-Рочкоман, Београд: 1940.

Балкански рат у слици и речи, уредник Душан Мил. Шијачки, бр. 40, Београд: 1913.

Вельковић Снежана, *Изгубљена битка др Драге Љочић*, (доступно на: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/15022>, посећено 13.03.2015.)

Грујић Мабел, *Кратак преглед о улози Америке у Светском рату у вези са нашом земљом*, б.м: 1934.

Друштво Црвеног крста, Споменица 1876-1936, Београд: 1936.

Ђорђевић Владимир, *Историја српског војног санитета књига друга: Историја војно-санитетске службе у Првом српско-турском рату 1876, свеска прва*, Српски архив за целокупно лекарство, одељак II, књига XXV, Београд: 1895.

Ђорђевић Владимир, *Црвени крст на белој застави, јавна предавања*, Београд: 1876.

Иванића Делфа И., „Пре двадесет година“, *Вардар, календар за 1924*, Београд: 1923, 9-32.

Иванић Делфа И., „Касија Милетићка“, *Вардар, календар за 1926*, Београд: 1925, 130-135.

Ивановић Драган, *Колевка здравства у Србији*, књ. 1, Рума: Српска књига, 2003.

Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва, Београд: 1926.

„Извештај рада управе Кола српских сестара за годину 1912/13“, *Вардар, календар за 1914*, Београд: 1913, 119-145.

Јоксимовић Хранислав М., *Живот и рад Српског друштва Црвеног крста и Друштва Црвеног крста С.Х.С. од 6. фебруара 1876. до 6. фебруара 1926*, Београд: 1926.

Корићанац Татјана, Танеска Љиљана, *Београдско женско друштво 1875-1941*, (каталог изложбе), Београд: Музеј града Београда, Педагошки музеј, 1995.

Milanović Jasmina, „Odbor gospođa Kneginja Ljubica 189-1942“, *Istorija 20. veka*, бр. 1 (2015): 23-33.

М.П. „Др Марија Зиболд“, *Српски архив за целокупно лекарство*, св. 9 (1939): 434-435.

Поповић Филиповић Славица, *Из постојбине јавора, Канадско-британска медицинска и хуманитарна помоћ Србије у Првом светском рату*, Београд: Српско лекарско друштво, 2013.

Поповић- Филиповић Славица, *Српски потпорни фонд и госпођа Гертруда Карингтон Вајлд*, (доступно на: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/14418>, посећено маја 2015.).

Радовановић Милан М., *Белешке*, књига прва, *Српски архив за целокупно лекарство*, Одељак други, књига четврта, Београд: 1879.

Софотеров С, „Хируршке успомене на 50-годишњицу првог Српско-Турског рата 1876 г.“, *Српски архив за целокупно лекарство*, XXVIII (1926): 610-622.

Софронијевић Мира, *Хуманитарна друштва у Србији*, Београд: Библиотека града Београда, Чигоја, 2003.

Српкиње у служби отаџбини и народу за време балканских ратова 1912. и 1913. као и за време светског рата од 1914-1920, издање Југословенске женске секције ФИДАКА, Београд: 1933.

Trgovcevic Lubinka, „Mabel Grujic-An American in Serbia. Contributions on her Humanitarian Work during the WWI“, *in: 125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, ed. L. Trgovcevic, Belgrade: Faculty of Political Sciences, 2008.

Цветковић Косара, *Виша женска школа, педесетогодишњица 1863-1913*, Београд: 1913.

Државни календар са шематизмом Кнежевине Србије, Београд: 1881.

Српске новине, 1875, 1877, 1878.

Политика, 1930.

UDC

061.23-055.2(497.11)"186/192"

355.415.6-055.2"(497.11)1914/1918"

316.622-055.2(497.1)"186/192"

Dr Jasmina Milanović

Original scientific article

Institute of Contemporary History

Belgrade

“Army of Mercy“

Women in Serbia started organizing themselves as early as the second half of the 19th century. The Society of Jewish Women was founded in 1874 and the Belgrade Society of Women was founded in 1875. The central aims of this society were humanitarian. Soon the members directed their activities towards medicine. In 1876, during the first Serbian-Ottoman War a hospital was founded by the members where the wounded were looked after. The society *Princess Ljubica* led by Milka Vulović was established in 1899. This society focused on helping the Serbian people in Old Serbia. The society Circle of Serbian Sisters was founded in 1903. Its founders were Nadežda Petrović and Delfa Ivanić. Apart from many humanitarian and educational initiatives and the constant struggle for women's rights, one of the main objectives of these societies was to train its members for nursing. The first training course was started by the Belgrade Society of Women as early as 1875 and the second was started by the Circle of Serbian Sisters in 1906. Delfa Ivanić later wrote that "It was a way for Serbian women to voluntarily complete their military service." Through these courses the societies managed to mobilize "an army of women" at the beginning of the Balkan Wars – army of mercy, as they were called at the time. Prior to the outbreak of war, women's societies submitted to the Ministry of Defence a list of 1,500 trained nurses immediately available for the military ambulance.

Keywords: women's societies, Belgrade Women's Society, *Princess Ljubica* Society, The Circle of Serbian Sisters, volunteer nurses